

ધોરણ - ૮

સામાજિક વિજ્ઞાન

પાઠ - ૩

ભારતનો પ્રથમ સ્વાતંશુસંગ્રહ

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન : 1 નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક વાક્યમાં લખો :

(1) ઈ.સ. 1857 સંગ્રામનો પ્રથમ શહીદ કોણ ગણાય છે ?

➤ ઈ.સ. 1857 સંગ્રામનો પ્રથમ શહીદ મંગલ પાંડે ગણાય છે.

(2) ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા તોડવા અંગ્રેજોએ કઈ નીતિ અપનાવી હતી ?

➤ ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા તોડવા અંગ્રેજોએ ભાગલા કરો અને રાજ કરોની નીતિ અપનાવી હતી.

(3) ઓખામંડળ વિસ્તારમાં કોણે-કોણે અંગ્રેજોનો જબરજસ્ત પ્રતિકાર કર્યો ?

➤ ઓખામંડળ વિસ્તારમાં જોધા માણેક અને મૂળુ માણેક અંગ્રેજોનો જબરજસ્ત પ્રતિકાર કર્યો.

(4) ગુજરાતમાં ઈ.સ. 1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ સાથે ક્યાં-ક્યાં સ્થળો જોડાયેલાં છે?

➤ ગુજરાતમાં ઈ.સ. 1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ સાથે આણંદ, દ્વારકા, ઓખામંડળ, મહિસાગર વગેરે સ્થળો જોડાયેલાં છે.

પ્રશ્ન : 2(અ) ટ્રેક નોંધ લખો :

(1) ઈ.સ. 1857 સંગ્રામનાં આર્થિક કારણો

- ભારતમાં આવેલા બ્રિટિશરોએ ભારતનું ભયંકર આર્થિક શોષણ કર્યું.
- તેમણે ભારતના વિદેશી વેપારનો નાશ કર્યો.
- તે ભારતને કાચા માલનું સંસ્થાન અને પાકા માલનું બજાર બનાવવા માંગતા હતા.
- તેમને જે જરૂરી માલ હતો જેમકે કપાસ, ગળી, રેશમ વગેરે ફરજિયાત ભારતીયો ઉત્પાદન કરે તેવી નીતિ અપનાવી.
- સામે પક્ષે અનાજ અને કઠીળનું ઉત્પાદન ઘટે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું.

- અંગ્રેજોની અન્યાયી જકાતનીતિને કારણે ખેડૂતવર્ગ બરબાદ થઈ ગયો.
- ભારતના અનેક મહાન વેપારીમથકોનો અંગ્રેજોએ નાશ કરી નાંખ્યો.
- આવા સમયે ભારતમાં વારંવાર પડતા દુષ્કાળોએ ભારતીય પ્રજાના દુઃખમાં વધારો કર્યો.
- અનાજની અછિતને લીધે લાખો ભારતીયો દુષ્કાળના ખપ્પરમાં હોમાઈ ગયા.
- ભારતના હુન્દુર ઉદ્યોગો, ગ્રામ ઉદ્યોગો, હસ્તકણા કારીગરી એ બધું જ નાશ પામ્યું.
- જેથી ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ થયો ત્યારે રાજાઓ અને જમીનદારોની સાથે ખેડૂતો અને કારીગરોએ પણ બહુ જ મોટા પાયે સંગ્રામમાં ભાગ લીધો હતો.

(2) ઈ.સ. 1857 સંગ્રામની નિષ્ફળતાનાં કારણો

- (1) કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ : ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામના ઘણાબધા નેતા હતા જેથી માટી અવ્યવસ્થા ઉલ્લિપણ થઈ. રાજાઓ અને જાગીરદારો કોઈનો હુકમ માનવા તૈયાર ન હતા. વળી, તેમની પાસે શિસ્ત પણ ન હતી. સંગ્રામના મુખ્ય નેતા બહાદુરશાહ અત્યંત વૃદ્ધ હતા. જુદી-જુદી જગ્યાએ જુદા-જુદા નેતાઓ નેતૃત્વ કરતા હતા. એટલે કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ તે નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ હતું.
- (2) અંગ્રેજોની લશ્કરી તાકાત : ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામના નેતાઓ અને સૈનિકો કરતાં અંગ્રેજો પાસે આધુનિક લશ્કરી શસ્ત્ર-સરંજામ, રેલવે અને તાર-વ્યવસ્થા હતાં.

શક્તિશાળી સેનાપતિઓની મદદથી તેમણે આ સંગ્રામને બહુ ઝડપથી દબાવી દીધો. દરિયાઈ તાકાત હોવાને કારણે ઇંગ્લેન્ડનું નોકાદળ બહારથી બહુ ઝડપથી પોતાના નવા સૈનિકો લાવવા સક્ષમ બન્યું. જ્યારે સંગ્રામ કરતાં નેતાઓમાં લક્ષ્મીબાઈ અને તાત્યા ટોપેને બાદ કરતાં કોઈ શક્તિશાળી નેતૃત્વ ન હતું.

□ (3) અન્ય કારણો : મોટા ભાગના રાજાઓ આ સંગ્રામથી અલિખ્ન રહ્યા હતા. એટલું જ નહિ હૈદરાબાદ, કમીર, પટિયાલા, છન્દોર, ચ્વાલિયર, વડોદરા અને ભોપાલના શાસકોએ તો અંગ્રેજોને સહકાર આપ્યો હતો. શીખો અને ગુરુખાઓએ પણ અંગ્રેજોના પક્ષે લડીને આ સંગ્રામને નિષ્ફળ બનાવ્યો હતો. વળી, અંગ્રેજ સરકારના નોકરિયાતો, શિક્ષિતો અને બુદ્ધિજીવીઓ આ સંગ્રામથી ઘણા દૂર રહ્યાં હતા અને સંગ્રામ સમગ્ર ભારતમાં ફેલાયો ન હતો. આ બધાં કારણોથી સંગ્રામ નિષ્ફળતામાં પરિણામ્યો.

પ્રશ્ન : 2(બ) નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

(1) ઈ.સ. 1857નાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ માટેનાં જવાબદાર કારણો વિશે નોંધ લખો.

રાજકીય કારણ :

✓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને કારણે ભારતીયો રાજકીય સત્તાથી ફૂર જતા રહ્યા જે દેશી રજવાડાં બચ્ચાં હતાં તેમણે પણ વેલેસ્ટ્લીની સહાયકારી યોજના સ્વીકારી પોતાનાં રાજ્યોને અંગ્રેજોને આધીન બનાવી દીધાં હતાં. એટલે હવે ભારતીયોને સ્થાને એક વિદેશી કંપની ભારતમાં રાજ કરતી હતી. જેમાં ભારતીયોનું શોષણ થતું હતું તે પરિસ્થિતિ આ સંગ્રામનું મુખ્ય કારણ બન્યું.

વહીવટી કારણ :

✓ કંપનીના વહીવટીતંત્રમાં ભારતીયોને કોઈ જ સ્થાન ન હતું. ઉચ્ચ સ્થાનો પર માત્ર અંગ્રેજ અધિકારીઓની જ નિમણૂક થતી હતી. વળી, અંગ્રેજોની વહીવટી વ્યવસ્થા લોકો માટે પીડાદાયક હતી. તેમણે સામાન્ય અને ગરીબ વર્ગ પર ભારે કરવેરા નાંખ્યા હતા.

ખેડૂતો પાસેથી કડક રીતે મહેસૂલની ઉધરાણી કરવામાં આવતી. ન્યાયતંત્ર અત્યંત ખર્ચાળ હતું અને પોલીસતંત્ર નિષ્ઠિય હતું. વળી, ભારતીય કર્મચારી અને અંગ્રેજ કર્મચારીના પગારમાં મોટો તફાવત હતો. આ બધી બાબતોએ ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામને ઠંધણ પૂરું પાડ્યું.

□ આર્થિક કારણ :

- ✓ ભારતમાં આવેલા બ્રિટિશરોએ ભારતનું ભયંકર આર્થિક શોષણ કર્યું. તેમણે ભારતના વિદેશી વેપારનો નાશ કર્યો. અંગ્રેજોની અન્યાયી જકાતનીતિને કારણે ખેડૂતવર્ગ બરબાદ થઈ ગયો. આવા સમયે ભારતમાં વારંવાર પડતા દુષ્કાળોએ ભારતીય પ્રજાના દુઃખમાં વધારો કર્યો. ભારતના હુન્દર ઉદ્યોગ, ગ્રામ ઉદ્યોગ, હસ્તકણા કારીગારી એ બધું જ નાશ પામ્યું. જેથી ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ થયો ત્યારે રાજાઓ અને જમીનદારોની સાથે ખેડૂતો અને કારીગરોએ પણ બહુ જ મોટા પાયે સંગ્રામમાં ભાગ લીધો હતો.

□ સામાજિક-ધાર્મિક કારણ :

✓ અંગ્રેજોએ ભારતીયોના સમાજ અને ધર્મમાં પણ ચંચુપાત કર્યો હતો. અંગ્રેજોએ અવારનવાર ભારતીયો સાથે તિરસ્કારપૂર્ણ વ્યવહાર કરતા. તેઓ માનતા કે ભારતીયો ગંદા, રોગિષ અને નિઝનકોટિના છે. જ્યારે ગોરા લોકો તેમના પર શાસન કરવા માટે જ આવ્યા છે. માસ્ટિદોની મિલકત પર પણ કર નાખ્યો હતો. આવા ધાર્મિક અને સામાજિક બેદભાવને કારણે ભારતીય જનસમુદાય અંગ્રેજો પ્રત્યે રોષ અને નફરતની લાગણી ધરાવતો હતો.

□ લશ્કરી કારણ :

✓ ભારતનો આ સંગ્રામ સૌપ્રથમ ભારતીય સૈનિકોએ કર્યો હતો. તેનું કારણ ભારતીય સૈનિકો સાથેની અંગ્રેજોની શોષણાખોર નીતિ હતી.

કઠોર લશકરી સેવાઓ બજાવવા છતાં હિંદી સૈનિકોના પગારભથ્થાં અને સગવડ અત્યંત નિમનકોટિના હતા. કોઈ પણ ભારતીય સૈનિક સૂબેદારથી વધારે ઉચ્ચ હોદ્દો મેળવી શકતો નહિ.

□ તાત્કાલિક કારણ :

- ✓ ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામનું એક તાત્કાલિક કારણ હતું, ‘ચરબીવાળા કારતૂસ’. અંગ્રેજ સરકારે સૈનિકો માટે જૂની બ્રાઉન બેઝ રાઇફલની જગ્યાએ નવી એન્જિલ રાઇફલ ઉપયોગમાં લેવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ રાઇફલના કારતૂસના ઉપરના ભાગે આવેલી કેપને દાંત વડે તોડવાની હતી. જાન્યુઆરી, 1857માં બંગાળમાં રહેલા ભારતીય સૈનિકોમાં એવી અફવા ફેલાઈ કે, આ કારતૂસો પર લગાવવામાં આવેલ કેપમાં ગાય અને ડુક્કરની ચરબીનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ એમ બંને ધર્મના સૈનિકો આ વાતથી અકળાઈ ઊઠ્યા. કારણ કે ગાય હિંદુઓ માટે પવિત્ર હતી જ્યારે મુસ્લિમો માટે ડુક્કરનું માંસ વર્ય (પ્રતિબંધિત) ગણાતું. હવે તે મોઢામાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવે તો તેઓ ધર્મભ્રષ્ટ થાય. સિપાહીઓએ આ કારતૂસો વાપરવાનો ઇનકાર કરી સંગ્રામની શરૂઆત કરી.

(2) 'કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ એ ઈ.સ. 1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની નિજી ગતાનું મુખ્ય કારણ ગણાય છે.' વિધાન સમજાવો.

✓ ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામના ઘણાબધા નેતાઓ હતા જેથી મોટી અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ. રાજાઓ અને જાગીરદારો કોઈનો હુકમ માનવા તૈયાર ન હતા. વળી, તેમની પાસે શિસ્ત પણ ન હતી. સંગ્રામના મુખ્ય નેતા બહારુરશાહ અત્યંત વૃદ્ધ હતા. જુદી-જુદી જગ્યાએ જુદા-જુદા નેતાઓ નેતૃત્વ કરતા હતા. એટલે કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ તે નિજી ગતાનું મુખ્ય કારણ હતું.

(3) ઈ.સ. 1857 ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના સ્વરૂપ વિશે સંવિસ્તર નોંધ લખો.

✓ 29 માર્ચ, 1857ના રોજ બંગાળની બરાકપુર છાવણીના સિપાહીઓએ ચરબીવાળી કારતૂસો વાપરવાનો ઇનકાર કર્યો. અંગ્રેજ અધિકારીઓએ તેમને વિરોધ ન કરવાની આજ્ઞા આપી. પરંતુ મંગલપાંડે અંગ્રેજ અધિકારી મેજર હુસનની સામે આવ્યો. મેજર હુસને તેની ધરપકડ કરવા આદેશ કરતાં મંગલપાંડેએ ગોળી મારી અને હુસન ત્યાં જ ફળી પડ્યો. ત્યાંથી આગાળ વધી તણે લેફ્ટનન્ટ બધને પણ માર્યો. મંગલ પાંડેની ધરપકડ કરી તેને 8 એપ્રિલ, 1857ના રોજ ફાંસી આપવામાં આવી. મંગલ પાંડે ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામના પ્રથમ શહીદ હતા.

✓ જોકે સંગ્રામની ખરી શરૂઆત મેરથમાં 10 મે, 1857ના રોજ થઈ. જ્યાં ભારતીય સૈનિકોએ કારતૂસો વાપરવાનો છનકાર કરી દીધો તેમને જેલમાં પૂરવામાં આવતાં અન્ય સિપાહીઓએ બળવો કરી અંગ્રેજ અધિકારીઓની હત્યા કરી. તેમણે પોતાના સાથીઓને છોડાવી મોટો વિક્રોહ કરી નાંખ્યો. મેરથથી બીજે જ દિવસે દિલ્લી ઉપર ફૂચ કરી. આ સિપાહીઓએ દિલ્લીમાં ઘણા અંગ્રેજ અધિકારીઓની હત્યા કરી દિલ્લી જીતી લીધું અને દિલ્લી હવે સંગ્રામનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું. તેમણે મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહ બીજાને ભારતના શહેનશાહ જાહેર કર્યા.

પ્રશ્ન : 3 નીચે આપેલ વિકલ્પમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર લખો :

(1) ઈ.સ. 1857ના સંગ્રામના મુખ્ય સ્થળોમાં નીચેનામાંથી ક્યા સ્થળનો સમાવેશ થતો નથી ?

(A) દિલ્લી

(B) અંસી

(C) ચંદ્લીગઢ

(D) સતારા

(2) ખાલ્સાનીતિથી અનેક રાજ્યોને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેનાર...

(A) વેલેસ્લી

(B) ડેલહાઉસી

(C) હુરોઝ

(D) મેજર હુસન

(3) એન્ડિલ રાઇફલ કારતૂસ પર ક્યાં બે પ્રાણીઓની ચરબી લગાડી હોવાની સૈનિકોને શંકા હતી?

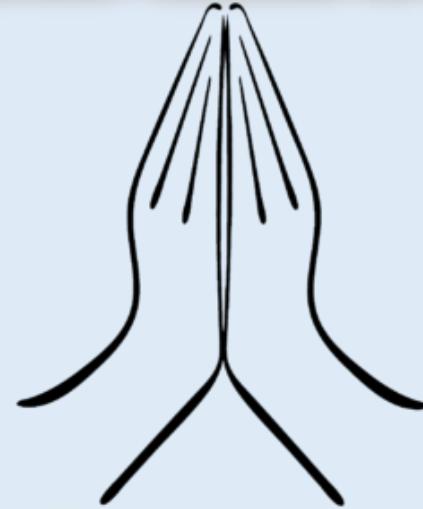
(A) ગાય-ડુક્કર

(B) ગાય-કૂતરાં

(C) ઘેટાં-બકરાં

(D) ઊટ-લેંસ

THANKS

FOR WATCHING